

Abduxalilova Xurshida Iloxomjon qizi

Andijon davlat chet tillari instituti

Ingliz tili va adabiyoti fakulteti talabasi,

Ilmiy rahbar: **Muqimjon Axunov Muhammadaminovich**

(PhD) filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

E-mail: muqumjon.axunov@bk.ru

Tel: +998979977443

FE'LLARNING SO'Z TURKUMLARI TIZIMIDAGI O'RNI VA ULARNING LEKSIK-GRAMMATIK TALQINI

Annotatsiya: Maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi fe'llarning so'z turkumlari tizimidagi o'rni va ularning leksik-grammatik talqini va uning tarjima muammolari qiyosiy tarzda amalga oshirilgan. varvarizmlarning turli madaniyatlardagi ifodalari va semantik assosiativlari tilda so'zlashuvchi xalqning madaniyati va taraqqiyoti mahsuli ekanligi, o'z navbatida fe'llarning so'z turkumlari tizimidagi o'rni va ularning leksik-grammatik talqinida farqlanishi tillar o'rtasidagi tarjimalar mazmunida ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: fe'l, so'z turkumlar, morfologik kategoriya, affiksatsiya, grammatika, tarjima.

Fanda so'z turkumlarining ma'nolari haqida har xil qarashlar mavjud. Ba'zi tilshunoslar ularni grammatik kategoriyalar desa, boshqalari esa ularni leksik-grammatik unsurlar deb ataydi. A.I.Smirnitskiyning ta'kidlashicha¹, "leksik-grammatik kategoriyalar har xil grammatik sinflar va qatorlarga mansub so'zlarning birlashishi va o'zaro qarama-qarshi qo'yilishi natijasida tuziladi. Grammatik holat bunda shuning uchun zarurki, mazkur sinflar va qatorlar muayyan grammatik shakllar (morfologik) va ma'lum grammatik bog'lanishlar (sintaktik) sifatida tavsiflanadi; leksik holat shu bilan bildiriladiki, mazkur grammatik belgilar so'zning alohida shakllarini emas, balki faqat so'zlarnigina tavsiflaydi va farqlaydi". Hozirgi tilshunoslikda deyarli hech qanday grammatik tavsif, u qanday usullardan foydalanmasin, grammatik va leksik omillarning o'zaro ta'siriga, so'zning grammatik munosabatlar tizimidagi ro'liga murojaat qilmasdan turib, to'liq o'rganib bo'lmaydi. Tilning grammatik tuzilishining o'zi mavhum grammatik kategoriyalar tomonidan nafaqat bir-biriga, balki leksik-semantik to'plamlar va kichik to'plamlarning ta'rifiga ham munosabati bo'yicha tuzilgan ko'p bosqichli tizim sifatida belgilanadi. Rus grammatik an'analari doimo fe'lga katta e'tibor berilgan. Fe'lni tilning eng murakkab birliklaridan biriga aylantiruvchi grammatik va leksik ma'nolarning borligi A. X. Vostokov, K. S. Aksakov, G. P. Pavskiy, A. A. Potebnya, G. K. Ulyanov, I. A. Boduen de Kurtene, A. A. Shaxmatov, A. M. Peyukovskiy, L. V. Shcherba, V. V. Vinogradov, F. F. Fortunatov, M. N. Peterson kabi rus grammatikachilari tomonidan hamisha muhim darajada e'tiborga olingan. Tanlangan obyektning barcha jihatlariga chuqur e'tibor berish bilan bog'liq bo'lgan tilning grammatik tuzilishini tarkibiy-semantik va shu bilan birga funksional o'rganish xususida amalga oshirilgan V. V. Vinogradov, G. O. Vinokur asarlari, A. V. Bondarko, A. A. Zaliznyak, D. N. Shmeleva, E. V. Paducheva, Yu S. Maslova, M. M. Guxman, E. A. Zemskoy, V. V. Lopatina va boshqalarning tadqiqotlarini eng samarali deb hisoblash mumkin.

Fe'llar morfologik kategoriyalarida kuzatilganidek, harakat bilan bog'liq bir necha grammatik ma'nolarni ifodalaydi. Shunday qilib, fe'llarning leksik-grammatik kategoriyalarga mansubligi,

¹ Морфология английского языка / Под ред. В. В. Пассека. М.: ИЛ, 1959.

ularning harakatni bildiruvchi mavhum leksik ma'nolar bilan va fe'ning shakl yasovchi vositalari bilan ifodalanuvchi "zamon", "modallik", "shaxs", "son" va h. grammatik ma'nolari bilan asoslaniladi. Ba'zi olimlar so'z turkumlarini ajratishda semantik mezonlardan kelib chiqib ajratadi. Hozirgi davr tilshunosligida so'z turkumlari, xususan, fe'llar quyidagi belgilari asosida namoyon bo'ladi: semantikasi, morfologik kategoriyalari, so'z yasovchi morfemalari, sintaktik funksiyasi, birikishi yoki valentligi bilan.

Tilshunoslar so'z turkumlarini ajratishda ularning bir belgilik emas, balki ko'p belgilik xususiyatlariga asoslanadi. Ingliz tilida fe'llar umumiy kategorial ma'nosi "harakat", zamon kategoriyasi, mayl, nisbat, tur, shaxs, son kabi umumiy belgilariga ega va ma'lum so'z yasovchi affikslariga ega bo'lgan, asosan otlar, ravishlar, olmoshlar bilan sintaktik aloqaga kirishadigan so'zlar guruhi sifatida tavsiflanadi. So'zlarning nutqda birlashishi masalalari antik davrdan boshlab tilshunoslarni qiziqtirib kelayotgan masalalardandir.

O'tgan asrning 30- yillaridan boshlab, ya'ni K.Byuler (1934) va L.Tener (1988) ning asarlari paydo bo'lganidan keyin, u haqiqiy tadqiqot obyektiga aylandi. Ingliz tilida fe'ning grammatik mohiyati haqida gap ketganda shuni ta'kidlash mumkinki, fe'l mustaqil so'z turkumi bo'lib, harakat, holat yoki jarayonni ifodalaydi. Fe'l quyidagi xususiyatlariga ko'ra mustaqil so'z turkumi sifatida xarakterlanadi:

1. Harakat, holat yoki jarayon sifatidagi leksik-grammatik ma'nosi.
2. O'ziga xos o'zak yasovchi quyidagi suffikslar (-ize, -en, -ify;) va prefikslarga (re-, over-, out-, miss-, ip) hamda leksik-grammatik so'z morfemalarga ega ekanligi.
3. Fe'l boshqa so'z turkumlariga qaraganda so'z o'zgartirish va so'z yasash borasida ancha rivojlangan. Bunga sabab uning bir qancha grammatik kategoriyalarga egaligidir.
4. Fe'ning o'ziga xos tarzda bog'lanishi.
5. Gapda turlicha sintaktik vazifalarda kela olishi.

Fe'llar harakat ma'nosini bildiruvchi so'zlardir. Grammatikada harakat ma'nosi juda keng bo'lib, u to sleep, to lie kabi fe'llar ifodalaydigan holatlarni, to afraid, to admire kabi fe'llar ifodalaydigan ruhiy o'zgarishlarni, to blossom, to grow kabi fe'llar ifodalaydigan biologik jarayonlarni va shu kabi harakat va hodisalarni o'z ichiga oladi. Bularning hammasi o'ziga xos xususiy tomonlarga ega bo'lishi bilan bir qatorda, ularning hammasi uchun umumiy bo'lgan tomoni ham mavjud, ya'ni bularning hammasi zamon bilan bog'liq holda yuz beruvchi hodisalar bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun ham bu hodisalarning hammasi nima qilmoq? so'rog'iga javob bo'ladi. Ularni bir guruhga kiritish va "fe'l" deb atashda ham xuddi ana shu xususiyati asos bo'lib hisoblanadi. Yu.S.Maslov ta'kidlaganidek, fe'l vaqt davomida sodir bo'ladigan belgining, harakatning grammatik ahamiyatini ifodalaydigan so'z turkumi bo'lib hisoblanadi.² Harakat birligining grammatik jihatdan muhim ekanligini keng ma'noda tushunish lozim. U faqat harakat va faoliyatni ifodalabgina qolmay, balki holatni va ma'lum bir predmet yoki shaxsning bor ekanligini ko'rsatadi. Masalan:

The people are in the park.

She sings very well.

² A.Abduazizov "Tilshunoslik nazariyasiga kirish" darslik — T.: "Sharq", 2010. — 176 b.

We will soon recover.

Shuni ta'kidlash joizki, fe'l o'zida muayyan bir vaqt mobaynida sodir bo'ladigan harakatga xos xususiyatlarni aks ettiradi. Bunday xususiyatlar fe'lning shaxsli shakllarida (Finite) namoyon bo'lib, fe'lning shaxsli shakllarining sintaktik vazifasi gapda faqat kesim sifatida qo'llaniladi. Fe'lning so'z o'zgartirish xususiyati boshqa so'z turkumlariga qaraganda keng ko'lamli va xilma-xildir. U faqat flektiv tillarga xos bo'lgan sintetik usulga ega bo'libgina qolmay, balki o'zakka formantlar qo'shilishi yoki analitik usulga ham egadir. Shuni bilish kerakki, fe'l analitik shakllarga ega bo'lgan yagona so'z turkumi hisoblanadi.

Fe'llarning so'z o'zgartiruvchi tizimiga alohida e'tibor qilsak, affiksatsiya usuli bilan yasaladigan suffiksli fe'llar ancha kamchilikni tashkil etishining va konversiya yo'li bilan yasaladigan qo'shma fe'llarning anchagina ko'pligining guvohi bo'lamiz. Ingliz tilida fe'llar tashqi tuzilishiga ko'ra grammatik kategoriyalari va sintaktik vazifalariga bog'liq holda shaxsli va shaxssiz shakllarga bo'linadi. Fe'llarning morfologik va funksional tasnifi haqida so'z yuritadigan bo'lsak, ingliz tilida mavjud bo'lgan fe'llarning barchasi ma'lum bir morfologik xususiyatlariga ko'ra ikki guruhga bo'linadi. Bu morfologik xususiyat o'tgan zamon shakllarining va sifatdosh II ning yasalish uslublari bilan bevosita bog'liqdir. Bunda birinchi guruhga to'g'ri fe'llarni kiritdik, ikkinchi guruhga esa noto'g'ri fe'llarni kiritish mumkin.

Fe'llarning funksional tasnifi haqida fikr yuritar ekanmiz, avvalo shuni aytish joizki, ularning funksional jihatdan tasniflanishi fe'llarning gapda kesimning u yoki bu turi vazifasida qo'llanilishi bilan bog'liqdir. Fe'llarning bunday xususiyati leksik jihatdan to'liq ma'noga egaligi bilan xarakterlanadi. Shunga ko'ra ular mustaqil va yordamchi fe'llarga bo'linadi.

Mustaqil fe'llar leksik jihatdan to'liq qiymatga va mustaqil ma'noga ega bo'lib, ular ma'lum bir harakat yoki holatni ifodalay oladi.

Yordamchi fe'llar esa gapdagi kesim tarkibida sof grammatik vazifani bajaradi. Yordamchi fe'llar o'z navbatida yordamchi va bog'lovchi fe'llarga bo'linadi. Yordamchi fe'llar fe'llarni analitik shakllarida sof grammatik komponent sifatida ishtirok etadi. Yuqorida mustaqil fe'llar quyidagi xususiyatlariga ega: harakatni bildiradi, ya'ni mustaqil ma'noga ega bo'ladi va gapda uning biror bo'lagi sifatida kela oladi. Yordamchi fe'llar esa, harakatni bildirmaydi, ya'ni mustaqil ma'noni ifodalay olmaydi deb izoh berildi. Lekin, ingliz tilida butunlay yordamchi fe'lga aylangan, ya'ni mustaqil ma'nosini yo'qotib, faqat yordamchi fe'l sifatida qo'llaniladigan birorta ham fe'l yo'q. Ayrim mustaqil fe'llar yordamchi fe'l vazifasida qo'llaniladi va turli – tuman ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, *to be* fe'lini olaylik, u mavjudlik ma'nosini ifodalaydigan mustaqil ma'noli fe'l. Lekin, gapda u bog'lovchi vazifasida kelganda yordamchi fe'l sifatida ishlatiladi: *The car is outside.*

Ingliz tili grammatikasida yuqoridagi fe'llardan tashqari modal fe'llar ham mavjud bo'lib, ular agensning harakatga bo'lgan munosabatini ifodalaydi. Bu munosabat o'z navbatida imkoniyat va majburiyat ma'nolaridan tashkil topadi. Bu esa modal fe'llarga xos asosiy grammatik ma'nolar hisoblanadi. Fe'l anglatgan harakat va holatning obyektga bo'lgan munosabati turlicha bo'ladi. Bir xil fe'llar harakatning biror narsaga o'tganligini bildiradi. Ba'zi fe'llar esa harakatning predmet-obyektga o'tmaganligini bildiradi. Shuning uchun ham fe'llar harakat va holatning predmet-obyektga bo'lgan munosabatiga qarab ikki turga bo'linadi:

1) o'timli fe'llar

2) o'timsiz fe'llar.

O‘timlilik semantik-sintaktik kategoriya hisoblanadi. Uning semantik tomoni shundan iboratki, u fe‘l bilan to‘ldiruvchi o‘rtasidagi ma‘noviy bog‘liqlikni ifodalaydi. Ingliz tilida ko‘pchilik fe‘llar to‘ldiruvchisiz qo‘llanilmaydi. Agar qo‘llanilganda ham fe‘l o‘zining ma‘nosini o‘zgartiradi. O‘timlilikning sintatik tomoni shundan iboratki, u fe‘lning aynan vositasiz to‘ldiruvchi bilan bo‘lgan munosabatini ifodalaydi. Fe‘l turkumiga xos kategoriyalardan o‘timlilik va o‘timsizlik doimo tadqiqot obyekti bo‘lib kelgan. Shunga qaramay, bu hodisa hamon tilshunoslar e‘tiborini tortmoqda. Bu borada qanchadan-qancha tilshunos olimlar ilmiy tadqiqot ishlari olib borganlar. Ularning ushbu masala yuzasidan yuritgan fikrlariga nazar tashlasak, shu narsa ayon bo‘ladiki, uning til sathlaridan qaysi biriga xosligi masalasi olimlarni o‘ziga jalb qiladi. Bu kategoriya fe‘l so‘z turkumiga xos. Demak, u morfologik sath obyekti bo‘lib hisoblanishi kerak. Ammo uning morfologik ko‘rsatkichi mavjud emas. Shuning uchun o‘timlilik va o‘timsizlik ma‘nosi fe‘l asosining semantikasi bilan belgilanadi va fe‘l ifodalagan harakatning obe‘ktga bo‘lgan munosabatini ko‘rsatadi. Bu sintaktik sathda namoyon bo‘ladi. Shunday ekan, bu kategoriya qaysi sath obyekti degan savol tug‘ilishi tabiiy. Ko‘pchilik tilshunos olimlarning fikricha, ma‘lum bir fe‘ldan anglashilayotgan harakat subyektdan obyektga o‘tsa va unga ta‘sir qilsa bunday fe‘llar o‘timli fe‘llar deb ataladi. Masalan:

We are watching a match.

Charlie eats fruit a lot.

Bu misollardagi to watch, to eat fe‘llaridan anglashilayotgan harakat. ushbu gaplarning ob‘ektlari hisoblanmish a film, ice-cream so‘zlariga o‘tmoqda. Endi quyidagi misollarga e‘tibor qilaylik:

Sandya is working. She lives in London.

Bu misollardagi to work, to live fe‘llaridan anglashilayotgan harakat subyektning o‘zida qolmoqda, shuning uchun ham bunday fe‘llar obyekt talab etmaydi va ular subyektli fe‘llar deb ataladi. O‘timli fe‘llar doimo biror bir obyektни talab etadi, chunki o‘timli fe‘l gapda to‘ldiruvchisiz ishlatilsa gapning ma‘nosi to‘liqsiz bo‘lib qolishi mumkin. Shuning uchun ham ularni obyektli fe‘llar deb ataydi. Ingliz tilida o‘timli fe‘llar gapda S+V+Ob formulasi asosida namoyon bo‘ladi. Ba‘zi bir tilshunoslar o‘timlilik va o‘timsizlik kategoriyasiga maxsus to‘xtalmaydilar va to‘g‘ridan-to‘g‘ri nisbat kategoriyasi bilan bog‘lab tasvirlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati

1. Касевич В.Б. Элементы1 общей лингвистики. - М.: Наука, 1977. -С.73,75,76.
2. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. -М., 1976; Щур О. Теория поля в лингвистике. -М., 1974;
3. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnerbezirk des Verstandes. Hieddelberg, 1931.
4. B1okh M. Ya. Course in Theoretical. English Grammar. M. Visshaya shkola, 1983. -С. 89-91.
5. Ҳожиева. Тўликсиз феъл. -Т.: Фан, 1970. Б. 8; ХЎАТ. — Ҳозирги ўзбек адабий тили. Қисм I. -Т.: Фан, 1966. Б. 320.
6. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. -М. - 1960. -С. 263
7. Турсунов У., Ўринбоев Б. Ўзбек адабий тили тарихи. -Т.: Ўқитувчи, 1982. -Б. 86-91.
8. Юлдашев А.А. Аналитические формьг глагола в тюркских языках. -М.: Наука, 1965. - 275 с.
9. Суник О.П. Общая теория частей речи. - М.-Л., 1966.;
10. Кочергина В.А. Введение в язкoзнание, - М.: Изд. МГУ, 1979. -С 89-96.;